

L'ANTIGA PARRÒQUIA DE NOSTRA SENYORA DE BETLEM DE CREVILLENT A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS (1605-1884)

Bibiana CANDELA OLIVER¹
Arxiu Municipal de Crevillent

Resum: Les visites pastorals a la parròquia de Crevillent, fetes entre 1605 i 1884, ens permeten obtenir un major coneixement de com era l'antic temple, situat a l'actual plaça del Mercat, pel que fa a la seua composició –sobre l'antiga mesquita musulmana, construït al llarg dels segles XVI i XVII, amb contínues ampliacions de l'edifici–, així com al seu contingut, gràcies a l'exhaustivitat i al detall dels inventaris fets, que hi incloïen dades sobre la seua distribució interior. A través de les ordenacions i dels mandats del bisbe sabem quins aspectes relacionats amb la religiositat no es complien adequadament, tot això relacionat amb el context social de la comunitat crevillentina.

Paraules clau: Crevillent, parròquia de la Nostra Senyora de Betlem, visites pastorals, diòcesi, moriscos.

Title: Crevillent's old 'Our Lady of Bethlehem' Parish Church seen through pastoral Visits (1605-1884).

Abstract: Pastoral visits to the parish church of Crevillent, made between 1605 and 1884, allow us to obtain a better understanding of what the old temple was like, placed in the Market Square, as regards to its composition (it was built on the ancient Muslim mosque throughout the 16th and 17th centuries, with continuous expansions of the building), as well as to its content, thanks to the thoroughness and detail of the inventories, including data on its interior layout. Through orders and mandates of the Bishop we know which aspects of religiosity were not met adequately at the time, all related to the social context of the community of Crevillent.

Keywords: Crevillent, Our Lady of Bethlehem Parish Church, Pastoral Visits, Diocese, Moorish.

1. INTRODUCCIÓ

Aquest treball abasteix un ampli ventall cronològic, des de començaments del segle XVII fins el 1884, tot partint d'un moment en què la vila de

¹ Adreça de contacte
bcandela@crevillent.es

Crevillent estava poblada majoritàriament per moriscos. Però retrocedim en el temps fins 1525-1526, quan per decret de l'emperador Carles V s'ordena als mudèjars de la Corona d'Aragó convertir-se a la religió cristiana. Cal aclarir que en algunes zones de la corona aragonesa els musulmans, encara en aquest moment, continuaven sent majoria entre la població, com ara la zona de la Governació d'Oriola, a la qual pertanyia Crevillent.

Després de la conquesta cristiana i la posterior incorporació del sud de l'actual província alacantina a la corona d'Aragó, després de la sentència arbitral de Torrellas (1304) i l'acord d'Elx (1305), Crevillent continuava amb una població majoritàriament mudèjar i quedà reduïda la presència cristiana a la guarnició del castell, i poc més. Però aquesta conversió forçosa al cristianisme, fet que va donar lloc a l'aparició del grup dels moriscos, no va ser un procés –com veurem– fàcil, sinó que les autoritats eclesiàstiques van haver de fer un esforç considerable per vigilar que aquests cristians nous compliren amb el dogma cristià, aspecte al qual es va prestar atenció adequada en el Concili de Trento, com tindrem ocasió de veure. A aquesta situació social existent a la governació oriolana, hem de sumar la problemàtica referida a la jurisdicció eclesiàstica d'aquesta zona del sud alacantí, ja que la incorporació a Aragó no fou parella pel que fa a la pertinença eclesiàstica; és a dir, aquesta va seguir depenent de la Corona de Castella, concretament del bisbat de Cartagena, fins ben entrat el segle XVI, concretament 1564, quan es creà la diòcesi d'Oriola.

2. LES VISITES PASTORALS

Les visites pastorals a les parròquies ja es feien durant l'edat mitjana, si bé es van convertir en obligatòries després del Concili de Trento (1543-1563), segons el Decret de Reforma de la sessió 24, de data 11 de novembre de 1563, capítol tercer, en el qual s'estableix clarament quina era la seua finalitat (GARCÍA- IRIGOYEN 2001-2003: 267):

El objeto principal de todas estas visitas ha de ser introducir la doctrina sana y católica, y expeler las herejías; promover las buenascostumbres y corregir las malas; inflamar al pueblo con exhortaciones y consejos a la religión, paz e inocencia, y arreglar todas las demás cosas en utilidad de los fieles, según la prudencia de los Visitadores, y como proporcionen el lugar, el tiempo y las circunstancias.

Fins a la creació del bisbat d'Oriola el 1564, les terres de la seua Governació pertanyien a Cartagena, on les visites pastorals arranquen el 1599, mentre que aquesta sèrie documental per al cas d'Oriola comença el 1594 i s'estén fins el 1885. Per la seua banda, la parròquia crevillentina de Nos-

tra Senyora de Betlem, si bé disposa d'un magnífic arxiu parroquial –que s'inicia el 1567 amb el primer llibre de matrimonis–, no conserva cap document referit a les visites del bisbe, de manera que aquest treball està basat de manera exclusiva en la informació obtinguda a l'arxiu diocesà de la ciutat d'Oriola, que no és poca. Després de la decisió de Trento, cada diòcesi, a través dels seus sínodes, aplicà les disposicions tridentines, i en el cas d'Oriola, el primer tingué lloc el 1569 (VILAR 1975-1982; VIDAL TUR 1961).

Les visites pastorals a les parròquies, enteses com a Casa de Déu, buscaven que aquestes mantingueren la decència, així com tot allò que era necessari per al culte, i seguien sempre l'esquema següent, que passem a resumir a continuació:

- Cerimonial de la visita
- Visita al Santíssim Sagrament
- Visita de la pila baptismal
- Visita dels llibres parroquials
- Composició de l'església: altars i capelles
- Visita a la sagristia
- Visita de les fàbriques
- Ordenacions i manaments

Amb tot, la primera referència documental trobada referida a la vila de Crevillent data del 19 de maig de 1605, quan va tenir lloc la visita d'Andrés Balaguer Salvador (1605-1626), encara que ací ja s'esmenta una visita anterior del bisbe Josep Esteve, que si bé no posa l'any, probablement tingué lloc amb motiu de l'erecció de la parròquia en l'any 1602. Després d'estudiar amb deteniment aquesta valuosa documentació, sabem que les visites diocesanes a la vila crevillentina foren especialment nombroses durant el segle XVII, fins a un total d'onze, de les quals set es concentren entre 1605 i 1632, i que coincideixen amb l'expulsió morisca i l'arribada posterior de nous repobladors. Mentre, en el segle XVIII les visites es redueixen a huit i ja en el XIX tan sols n'hem constatat dues, el 1831 i 1884, aquestes fetes a l'actual temple de la Nostra Senyora de Betlem, inaugurat el 1828 (taula 1). Crida especialment l'atenció com, amb el pas del temps, es redueix l'assiduïtat de les visites del bisbe, si bé el seu contingut és especialment rellevant, atés que les seues pàgines reflecteixen una valuosíssima informació (única en moltes ocasions), donada l'exhaustivitat de les descripcions fetes.

Sens dubte, aquesta sèrie documental constitueix una font inescotable d'informació sobre la parròquia, en la qual podem, entre altres coses, conèixer dues qüestions que considerem primordials: primerament,

l'estat material a través dels inventaris anotats pels visitadors i després les ordenacions i mandats dels bisbes, en els quals es donava instruccions precises per a corregir els aspectes que no complien amb el que estableix l'Església; és a dir, el compliment del dogma cristià.

3. L'ANTIGA PARRÒQUIA DE NOSTRA SENYORA DE BETLEM

La butla fundacional de la parròquia de Crevillent, juntament amb els nombrosos llocs moriscos de la diòcesi d'Oriola (Redovà, Coix, la Granja, Albatera, Elx, Asp, Monòver, Elda, Petrer i Novelda), fou aprovada sota el bisbat de Josep Esteve, el 28 de maig de 1602. Aquest document, conservat al mateix Arxiu Diocesà d'Oriola, ha sigut estudiat i traduït per Juan B. Vilar i l'apartat referit a la vila crevillentina diu així:²

Crevillente. El lugar de Crevillente, que pertenece al Marquesado de Elche, se compone de 422 casas de xristianos nuevos.

Hay Iglesia Parroquial desde que los moros del Reyno de Valencia se convirtieron a nuestra Cathólica religión, cuya cura de almas se ha registrado hasta hoy en día por un sacerdote mercenario, a quien por su salario y cóngruos alimentos daba el Señor temporal 50 l. por razón de todos los frutos diezmales que de dicho lugar percibía, que su valor ascendía a 600 l. anuales, siendo de su cargo mantener un sacerdote cura de almas.

Y por quanto es muy constante que todas las ovejas tengan pastor propio, a quien conozcan, y él a ellas, quien al ver que viene el lobo no huya, antes [bien] exponga su vida y de razón de ellas, y más en un tiempo en que se hace tan precisa la instrucción de los nuevamente convertidos a nuestra fee Cathólica. Por tanto es indispensable constituir en la parroquial de Crevillente un cura propio que obtenga la rectoría por concurso, según el decreto de la Sagrada Congregación. Y a quien para su dote y alimentos se le señalan las 50 l. referidas, con más para el cumplimiento de las 100 l. se le añaden 25 l. que deberá pagar el señor temporal, por la misma razón y motibo que pagaba antes las 50 l. y otras 25 l. que poco ha hizo obligación de pagar al rector, que se nombrare, la Universidad de dicho Lugar, como es de ver por la escritura que de ello otorgó ante el escribano de dicho lugar. Y con este quedará bastante dottada la referida Rectoría. Pudiendo con las referidas 100 l. y demás emolumentos de pie de altar mantenerse desentamente su párroco y su casa de habitación. Edifíquese o marque la Universidad de dicho Lugar a sus expensas la casa contigua y la edificación junto a la Yglesia.

² J. B. VILAR, «La creación de rectorías en lugares de moriscos de la diócesis de Orihuela por el obispo Josep Esteve, 1597», *Sharq Al-Andalus*, 14-15, p. 273.

Poc sabem de l'aspecte físic i dimensions d'aquest temple. Si bé, fins al moment, els indicis arqueològics no ens aporten llum en aquest sentit, el projecte de construcció de la primera plaça de Proveïments de

1876, proposat pels crevillentins establits a Sevilla, Ignacio i Francisco Morales, cita expressament que aquesta s'alça sobre el solar de l'antiga església:³

Los que suscriben, naturales de esa villa y del comercio de Sevilla, animados del deseo de mejorar las condiciones del pueblo que les vio nacer, proponen a ese municipio construir una plaza de abastos de que carece, en el terreno que ocupaba la arruinada Iglesia de Nuestra Señora de Belén.

L'expedient no conté plànol, ni tampoc esmenta les mesures del solar sobre el qual s'alça l'edifici del mercat, tan sols que aquest tindrà trenta metres de llarg per vint d'ample, a més hi afegeix un altre detall que no deixa cap dubte sobre la seua ubicació:⁴ «La torre y terreno sobrante del perímetro que ocupaba la Iglesia, después de construida la plaza, quedará siempre de propiedad de los proponentes». Dins d'aquest mateix document, l'informe de l'arquitecte designat per l'Ajuntament, l'alacantí José Guardiola Picó, exposa que la porta principal d'entrada estava al costat de la torre, l'existència de la qual impedia la construcció d'un pis alt, si bé per millorar el trànsit dels usuaris, s'obriria una porta a migdia. Recentment, Mas Galvañ (2019) ha fet un nou estudi sobre com va haver de ser aquest edifici a mitjans del segle XVIII, encara que fins un millor i més complet estudi arqueològic, hem d'atényer-nos a les dades apuntades –i no sempre aclaridores– pels documents. Concretament, l'informe de Miguel França (1769) ens proporciona unes dimensions de 30 vares (uns 27 metres), en l'eix major o «longitud» segons el document; 8 vares i 1 pam (uns 7,5 metres), en l'eix menor o «latitud», ja que el projecte d'execució del Mercat de Proveïments no parla de les mesures del solar sobre el qual s'aixecaria l'edifici, sinó de quant mesuraria.

En el document fundacional de la parròquia se cita l'existència i remodelació de dues cases: «Edifíquese o marque la Universidad de dicho Lugar a sus expensas, la casa contigua y la edificada junto a la Yglesia» (VILAR 1997-1998: 273), cosa que és corroborada en una de les descripcions del cerimonial d'arribada del visitador:⁵ «aviéndose apeado de la carrosa en las casas de la abadia, acudió allí el retor y clérigos de dicha iglessia en forma de processión, [...] el baile y justicia y jurados de dicha villa para llevar las varas del palio y baxó de él, fue Su Ilustrísima a la Iglesia».

L'edifici –i coincidim amb Mas Galvañ pel que fa a l'orientació est-oest– comptaria amb l'entrada principal orientada al nord, on hi havia la plaça, molt probablement amb el jardí –element característic de les mesquites musulmanes–, que donava pas al cementiri, elements que

³ Arxiu Municipal de Crevillent (AMCR), *Proyecto de construcción de Plaza de Abastos*, 1876, sig. 1300/9, f. 5 r. *Vid.* B. CANDELA OLIVER, «El Mercado de abastos de Crevillent», *Revista Moros y Cristianos*, 2006, p. 222-225.

⁴ AMCR, *Proyecto de construcción de Plaza de Abastos*, 1876, sig. 1300/9, f. 5 v.

⁵ ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 9, 1 de juliol de 1691, s.f.

s'han conservat fins als nostres dies en la toponímia, com ara plaça de l'Església Vella o bé, en la tradició oral, que designa el carrer contigu (hui Alacant) com carrer dels Morts. Als voltants se celebrava el mercat setmanal des d'època musulmana, com fins pràcticament els nostres dies. «En transpés la porta de la esglesia, la que hix a la plaça, ay una sepultura de RiuanSivili e de Alonso Pelillo de Sanz».⁶

Seguint l'estructura de les visites, abans esmentada, el primer lloc on solia dirigir-se el visitador era al Santíssim Sagrament –lloc on es consagrava Crist– i, seguidament, la pila baptismal, que, en temps de moriscos, no estava en les millors condicions, segons constata la documentació:⁷

E per ser aquella villa de Crevillent de christians nous, descendents de novament convertits, no estava recervant en lo altar el Santíssim Sacrament, e axí immediatamentanà Sa Santitat Il·lustrísima a visitar la font del batizme, la qual era de pedra blanca e trobà aquella tancada ab clau, ab una cuberta de fusta, e manà obrir aquella e trobà dins una conxa de aram, a on estava el aygua per a el batisme.

Item, reconegué axí matex Sa Santitat Il·lustrísima una pechina de plata per a batejar.

La promulgació del decret de conversió forçosa per Carles V el 1525 donà pas al sorgiment del grup dels cristians nous, tot i que a finals d'aquesta centúria, el mateix bisbe Josep Esteve es lamentava de l'actitud «poc cristiana» dels moriscos de la diòcesi oriolana:⁸

No confiesan, no comulgan, no reciben la extremaunción; no comen puerco, ni beben vino. [...] Advierto a Vuestra Majestad que las villas de Clivillente [*sic*] y Aspe son poblados de la más dura y obstinada gente que hay en esta diócesis y sería bien que el Marqués de Elche fuese advertido por Vuestra Majestad para que se pudiesen disponer con más cuidado a los que tanto les importa.

Els moriscos, oficialment cristians, es limitaven a rebre el baptisme, d'ací que es parara especial atenció a la pila baptismal, amb la finalitat que estiguera en bon estat i, per tant, en ús, com tindrem oportunitat de veure. A més, pagaven els aranzels propis de l'Església, a saber, els delmes basats sobretot en la producció olivarera, per la nombrosa existència d'almàsseres ja des de l'edat mitjana, i els derivats de la inscripció en els llibres sacramentals, com va quedar establert a Trento. Però en la intimitat, aquests moriscos seguien celebrant les seues festes i els seus costums islàmics, molt difícils de desarrelar, com ara els alimentaris que acompanyaven la celebració de les festes, pròpies de l'antiga religió. És per tots sabut que els efectes de l'expulsió morisca a Crevillent foren especial-

⁶ ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 2, 19 de maig de 1605, s.f. Resulta especialment interessant la visita feta pel bisbe Andrés Balaguer Salvador, per ser l'única escrita en valencià.

⁷ *Idem*.

⁸ P. BORONAT I BARRACHINA (1991), *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, vol. I, València, p. 645-655.

ment rellevants, atès que la població quedà pràcticament deshabitada i, per tant, els efectes econòmics foren igualment importants.⁹

No obstant això, crida especialment l'atenció que, transcorreguts més de cent anys d'aquest esdeveniment –que tingué lloc a Crevillent el 4 d'octubre de 1609–, en la visita d'aniversaris aparegueren reflectides misses per les ànimes dels moriscos, concretament el 1734 i 1753, el que ens indica l'efecte sorgit en la mentalitat de la població, que segueix recordant a aquests cristians nous.

Sabem que a la veïna localitat d'Elx, la benedicció de la mesquita com a temple cristià tingué lloc el 22 de gener de 1526, per la qual cosa podem pensar que a Crevillent passà una cosa semblant a l'antiga mesquita, situada a l'actual Mercat de Proveïments, convertida en parròquia mitjançant butlla de Climent VIII, de 28 de maig de 1602, ja sota l'advocació de Nostra Senyora de Betlem. Pel que fa a si aquesta parròquia situada en l'actual Mercat de Proveïments fou o no el primer temple cristià de Crevillent, Salvador Puig Fonts i José Sempere Congost plantegen la tesi que aquest estava ubicat a l'ermita de Santa Anastàsia, on s'han trobat restes d'un cementiri musulmà, fins a la «construcció» de la situada al Mercat.

La documentació de què disposem fins al moment demostra que des de 1588, segons el primer llibre de matrimonis¹⁰ i en les dues centúries següents, es feren diverses obres de remodelació d'aquest temple, amb successives ampliacions parelles al creixement poblacional ocorregut en el diuit en les capelles, altars i sagristia, al mateix temps que s'adquireixen les primeres imatges vinculades a les primitives confraries. Tot això ens porta a pensar que, si bé estigué ací la mesquita musulmana, aquest edifici patí nombrosos canvis i ampliacions, segons les dades trobades que passem a analitzar. A l'interior, el temple comptava amb nou bancs per seure els feligresos i dues campanes, la torre s'ha conservat fins als nostres dies. Curiosament, entre els inventaris apareix esmentat, entre la gran quantitat d'objectes relacionats, un drap negre, una creu de fusta daurada i un fèretre utilitzats en els enterraments per als feligresos més pobres. Una altra part de l'antiga església perfectament referenciada en la documentació és el cor, esmentat per primera vegada el 1667, el qual comptava amb plateria i diversos faristols, i estava presidit per la imatge d'un Crist crucificat:¹¹

Casullas, albas, corporales, tres manteles para el altar mayor, un espejo que está en la sacristía, tres atriles, uno grande del coro y dos pequeños para decir misa, una campanilla para tocar al altar a Dios, tres sillas, dos de baqueta negra y una de madera, tres arcas de pino, una de la cofradía del Rosario, otra del Santísimo Sacramento y otra de la Sangre de Cristo.

⁹ Sobre la població morisca de la zona valenciana, i més concretament de la Governació d'Oriola, hi existeix una àmplia bibliografia, entre la qual podem citar, per exemple, M.T. FERRER i MALLOL (1988), *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, Institució Milà i Fontanals, Barcelona; M.C. BARCELÓ TORRES (1984), *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, València.

¹⁰ Arxiu Parròquia de Nostra Senyora de Betlem (APNSB), *Llibre de matrimonios*, I (1567-1699), f. 27v.

¹¹ ADO, *Llibre de Visitas Pastorales*, 4 de novembre de 1667, s.f.

3.1. Altars i capelles

Tal com hem afirmat, coneixem poc de l'aspecte físic de l'edifici de l'antiga parròquia de Nostra Senyora de Betlem, tan sols alguna breu referència documental, com els informes fets per Gaspar Martínez i Miguel França el 1732 i 1769 (MAS GALVAÑ 2019). No obstant això, les visites pastorals, sens dubte, ens ajuden a dibuixar com era l'interior d'aquest edifici. Al llarg del dèsset (CANDELA OLIVER 2019), l'antiga església de Nostra Senyora de Betlem comptava amb un altar major i huit altars o capelles menors, que es completen amb el temps, encara que canviant algunes de les seues advocacions. L'altar major, presidit per la imatge d'un Crist, estava en un principi sota l'advocació de la Nativitat i al costat d'aquest, en la part de l'Evangeli, ja des d'abans de l'expulsió morisca, apareix la capella dedicada a la Mare de Déu del Roser:¹²

lo altar major, el qual esta sots invocació de la Nativitat, e lo retavle es pintat sobre fusta y daurat, nou y molt desent, ab huna figura de la Nativitat de Nostre Senyor Deu Jesuchrist y altres figures pintades al oli. E trobà Sa Santitat en lo altar, una ara gran ab sestovalles y de damunt de aquelles, uns corporals y altres ornamentals, de manera que dit altar estava ab decència.

Item, visità Sa Santitat Ilustríssima lo altar de Nostra Senyora, lo qual està al costat del altar major, a la part del evangeli, e en la altre i havia dos quadros de llens, los dos de la mare de Deu, los quals servien per retavle y un altre quadro sobre lo altar de Sant Chrucifiu, no's troba ara en lo altar, e tenia un frontal de guadamazil¹³ nou ab una imatge de Nostra Señora del Rosari.

Poc després, en la primera visita de Bernardo Caballero de Paredes, datada al desembre de 1628, observem alguns canvis en les capelles, que queden de la manera següent.

Al costat de l'Evangeli hi ha les dedicades a Sant Pere, que va ser substituït per l'advocació a la Mare de Déu de Betlem el 1691, la Mare de Déu del Rosari i Sant Francesc; mentre que al costat de l'Epístola, trobem la capella del Sant Crist o Crist de la Sang, Nostra Senyora de la Concepció i la capella de les Ànimes, les quals perduraren al llarg de tot el segle XVII. La resta, fins a completar les huit existents, anaren canviant a favor de Sant Miquel, Sant Antoni de Pàdua, Sant Antoni Abat, Sant Joan, Sant Ferran, Nostra Senyora de Betlem (situada al costat de la trona), Sant Francesc Xavier i Sant Andreu. El que està perfectament clar és que almenys un parell de capelles eren buides fins a finals del dèsset, sense retaule, ni cap imatge: «como está de obra la iglesia, no están todavía adornado»,¹⁴ la qual cosa corrobora que l'antiga parròquia

¹² ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 2, 19 de maig de 1605, s.f.

¹³ *Guadamecí*: cuir adobat i ornamentat amb dibuixos de pintura o relleu.

¹⁴ ADO, *Libro de Visitas*, 9, 1 de juliol de 1691, s.f.

estigué sempre intentant millorar les condicions o, almenys, l'aspecte. Ja al juny de 1722, l'altar major està dedicat a la Mare de Déu de Betlem i compta amb dues creus –una gran i una mitjana– amb les seues peanyes en nacre i les capelles segueixen sent huit: Sant Miquel, la Mare de Déu del Roser, Sant Francesc d'Assís, Sant Crist, capella de les Ànimes, Nostra Senyora del Carme, Mare de Déu dels Desemparats i Sant Joaquim.

Una dècada després, el bisbe Josep Flores declara que «reconoció los trece altares que se hallan erigidos en dicha iglesia y de ellos, los doce en devida forma, y en los dos restantes, el de San Antonio de Padua nuevamente erigido en la capilla de la Comunión, sin ara, que mandó poner, y el de San francisco Javier».¹⁵ Des de llavors, quedaren configurades les dotze capelles, enumerades de la següent manera el 1778:¹⁶

Altar Mayor

Capilla de San Francisco. Mandato: Que se bajen las lápidas de las sepulturas al nivel del pavimento de la iglesia porque no tropiezen en ellas los que transitan.

Altar de San Miguel. Mandato: Que rebaje el marco del frontal al igual de la mesa del altar. Se quite el figurón que tiene a sus pies la imagen de San Miguel, substituyendo una peana en su lugar se renueve la imagen de San Vicente puesta en lo superior del retablo, y se den de blando las pilastras de toda la capilla.

Altar de San Francisco. Mandato: se rebaje el ara un dedo, y se afirme con yeso, se ponga evangelio y lavavo, se levante toda la mesa cosa de tres dedos, y en el misma proporción se coloque una tarima de madera junto a ella, y que no se diga misa en dicho altar, hasta que todo esté hecho. Además de esto, que se arrime el lienzo pintado que representa el juicio, se dede blanco la capilla de mano derecha y se coloque allí la imagen de Nuestra Señora de los Dolores, que está en el altar de San Francisco, separando las alajas o votos de plata que tiene sobrepuestas en su manto.

Altar de Nuestra Señora del Carmen. Mandato: que bajo de los manteles que ay, se añadan otros que cubran al menos el ara.

Altar de Nuestra Señora de los Desamparados. Se encuentra decente.

Altar de San José. Mandato: que se añada una toalla pequeña inmediata al ara

Altar de San Antonio. Mandato: que se haga lo mismo que en el antecedente.

Altar de San Francisco Javier. Mandato: que se diga misa hasta que se coloque ara nueva se cierren las aberturas de la madera de la mesa, y se de color el frente y lados del retablo.

Capilla de Comunión. Mandato: que se remiende en la mesa del altar la toalla debajo se ponga tapete, y toalla en la varandilla yesta se acerque el labio de la grada. Se quite la puerta que tiene al medio dicha varandilla y se ponga al lado izquierdo. Se aparte la luz de la pilastra (blanqueando esta) y se coloque en una de las

¹⁵ ADO, *Libro de Visitas*, 3 de febrer de 1731, f. 209-218.

¹⁶ ADO, *Libro de Visitas*, 1762-1777, f. 4-6.

lámparas pendientes. Que éstas se renueven y limpien y se les ponga dentro un plato con salvado para que no destile el azeite y que la tuniquilla que ay pegada a la pared se quite.

Altar de San Joaquín.

Altar de San Cayetano. Mandato: que se renueven y pongan decentes los lienzos de pintura del medio y de los lados.

Altar del Santo Cristo. Mandato: Que se quite o se dede color la cuña de madera que ajusta la cruz con su peana.

Per la seua part, Montesinos, en la seua descripció de l'antiga parròquia, les redueix a cinc capelles per cada costat, tot i que coincideixen quant a la ubicació als laterals:¹⁷

En el lado del Evangelio:

1. Capilla del Glorioso Arcángel San Miguel.
2. Capilla del Glorioso Padre San Francisco de Asís; en ella está fundada y canónicamente establecida la seráfica Venerable Orden Tercera de la Penitencia, baxo la dirección de los padres menores descalzos del Comben[t]o[sic] de San Josef de la Villa de Elche. Su altar, para los hermanos terceros, es privilegiado por los pontífices Benedicto XIII y Clemente XIV. Dentro de esta capaz capilla se halla un decente retablo de María Santísima de la Soledad.
3. Capilla de Nuestra Señora del Carmen. Junto a ella está la puerta principal de la Iglesia que mira hacia poniente.
4. Capilla de María Santísima de los Desamparados.
5. Capilla del glorioso patriarca San José.

En el lado de la epístola.

1. Capilla del Sr. San Joaquín, padre de María Santísima. Y junto a ella está otra de las puertas de la iglesia, que mira hacia el norte.
2. Capilla del Santísimo Cristo del Consuelo, imagen muy devota, dotada de varias indulgencias por los ilustrísimos Señores D. Josef de la Torre, D. Josef Flores Ossorio y D. Juan Elías Gómez de Terán. En su centro se hallan dos curiosos retablos dedicados el uno al Santo Sepulcro e imagen de Nuestro Padre Jesús, y el otro a María Santísima de la Soledad, y su gloriosa ascensión a los cielos.
3. Capilla de la Sagrada Comunión, dedicada a María Santísima del Rosario, en la que se halla establecida la ilustre cofradía del Santo Rosario, que costea con sus caudales las solemnes festividades de mayo y octubre. Su altar para los hermanos cofrades es privilegiado por su santidad del Señor Benedicto XIII.
4. Capilla del glorioso apóstol de las Indias San Francisco Xavier, junto a ella está la primorosa sacristía, bien provista de ornamentos y alhajas de plata.
5. Capilla del Señor San Antonio de Padua.

Precisament, en l'actual temple de Nostra Senyora de Betlem, benèit el 1828, les capelles segueixen sent dotze: capella de la Comunió, Sant Crist, Mare de Déu del Roser, Sant Andreu, Sant Joaquim, Sant

¹⁷ J. MONTESINOS (ca. 1795-1810), *Compendio histórico oriolano*, f. 144-146.

Gaietà, Sant Francesc, Mare de Déu dels Desemparats, Sant Josep i Sant Miquel, a les quals s'hi afegeixen la Mare de Déu de la Soledat, Nostra Senyora dels Dolors i Nostre Pare Jesús, per la qual cosa Montsinos no estigué encertat en allò que se'n refereix al nombre.

Del total de capelles, coincideixen en un cinquanta per cent les advocacions: Sant Miquel, Sant Josep, Mare de Déu dels Desemparats, Sant Francesc, Sant Gaietà i Mare de Déu del Carme, a més de la imatge del Santíssim Crist de la Victòria al fons del temple. A més d'aquests canvis, coneixem dades molt precises sobre l'estat de les capelles i altars, incloses les millores que s'ordenava fer. És el cas, per exemple, de l'altar del patró de la vila, Sant Francesc d'Assís:¹⁸ «se rebaje el ara un dedo y se afirme con yeso, se ponga evangelio y lavavo, se levante toda la mesa cosa de tres dedos, y en el misma proporción se coloque una tarima de madera junto a ella, y que no se diga misa en dicho altar hasta que todo esté hecho». En la major part d'aquestes capelles, els crevillentins podien soterrar sempre que abonaren els corresponents censos o drets de sepultura (tot i que els enterraments dels capellans, vicaris i pobres eren gratuïts). Les taxes el 1734, eren les següents:

– Per un cos gran	10 reals
– Adults	8 r.
– Pàrvuls	6 r.

3.2. Sagristia: imatges i ornaments

La primera referència documentada sobre l'inici de les obres a l'església és d'agost de 1588 i quatre mesos després van començar a la sagristia, segons consta en el primer llibre de matrimonis.¹⁹ Però les obres i remodelacions de l'antiga parròquia foren contínues i es prolongaren molt en el temps. Així, el 1691 queda anotada la construcció d'una altra nova sagristia:²⁰ «Una echura de un crucifixo de estatura natural, con su cruz guarnecida y cabos dorados, para el altar de la sacristía nueva que se a echo agora». Resulten especialment rellevants els inventaris fets en aquesta part del temple, comuns a totes les visites, on a part del mobiliari propi, es guardaven casulles, corporals, albes, estandards, fins i tot, imatges, que ens revelen, fins al mínim detall, el patrimoni material que posseïa la rectoria, del qual donarem només compte succint, donada la ingent quantitat d'informació que ens ofereixen.

La primera acta documentada (1605) ens revela que la parròquia comptava amb un pal de seda i cotó brocat o damasquí,²¹ en color blanc i daurat, i el 1667, n'esmenta un altre de seda i estam²² «con unas has-

¹⁸ *Idem*.

¹⁹ Arxiu Parroquial de la Nostra Senyora de Betlem, *Libro de Matrimonios*, I, f. 27 v.

²⁰ ADO, *Libro de Visitas*, 9, 1 de juliol de 1691, s.f.

²¹ Teixit de llana o seda, paregut al domàs però amb menys cos.

²² Fil format dels brins llargs del velló de llana.

tas [sic] que sirven para los dos».²³ En referència al mobiliari, apareix sempre esmentat un ampli espill penjat a la paret, sobre uns calaixos grans, que probablement serviren per a guardar les vestimentes del rector, perfectament descrites, a l'estat de les quals es prestava també la deguda atenció, per tal que estigueren el millor possible: «Que se compongan las casullas cuya senefas [sic] se hallan indecentes».²⁴ A la sagristia també estaven depositades algunes imatges, com un Nen Jesús de pisa vestit de blau, una imatge de Sant Roc i un Sant Crist (a més de la imatge situada en la seua capella), que després es trasllada sobre el faristol del cor.²⁵ D'entre tots els inventaris fets a la sagristia, destaca la relació d'ornaments i imatges realitzada per en José Rodríguez de Castelblanco en la seua única visita a Crevillent, que pel seu interès passem a reproduir:²⁶

Una imagen de nuestra Señora del Rosario con el niño Jesús en los brazos para la proçesión de los primeros domingos del mes, dorada toda la imagen con estofados sobre el oro y con sus coronas de plata, la Virgen y el Niño Jesús.

Una diadema de plata para la imagen de San Francisco que está en su capilla.

Una hechura de Christo Señor Nuestro en el Sepulcro, para delante del Monumento del Jueves Santo y unas andas para llevarle en processión el Jueves Santo.

Una imagen de Nuestra Señora de la Soledad con su vestido de tafetán negro y manto de hiladillo.

Dos cortinas de tafetán azul que sirven para cubrir la imagen de San Francisco en su capilla.

Otro retablo con su imagen nueva de la Virgen de los Desamparados, con su niño Jesús y dos inocenticos [sic].

Un vestido de raso a flores para dicha imagen y otro para el niño.

Un manto de raso liso de nácar con bordado blanco para la misma imagen de los Desamparados.

Una imagen con su peana dorada y su vestido de tafetán para Nuestra Señora del Carmen.

Otra imagen, rostro y manos de Nuestra Señora del Rosario con su niño Jesús en brazos.

Otra imagen de masonería de San Joaquín y la Virgen Santísima. Dos cruces, una grande y una mediana con sus peanas todas envutidas de nácar para el altar mayor.

Unas andas de talla doradas y gaspe de Nuestra Señora del Rosario.

Una urna gaspeada con filetas de oro para Nuestra Señora de la Asunción.

Una corona de flores de manos y unas sandalias bordadas de seda de la dicha imagen.

Quatro almohadas, dos grandes y dos pequeñas con fundas de tafetán colorado guarnesidas con galonsillo falso para la cama de dicha imagen.

²³ ADO, *Libro de Visitas*, 4 de noviembre de 1667, s.f.

²⁴ ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 27 d'abril de 1736, ff. 252-257.

²⁵ Faristol gran en què es posen llibres per a cantar a l'església i que, en el cas del que serveix per al cor, sol tenir quatre cares que permeten col·locar diversos volums.

²⁶ ADO, *Libro de Visitas*, 17 de juny de 1722, f. 203-226.

Un cerquillo con su pie de plata con la reliquia de San Pascual Baylón.

Una arquilla con reliquias de diferentes santos mártires traídas de Roma y dadas a dicha iglesia por la señora Duquesa de Aveyro.

Un guión de Nuestra Señora del Rosario y del Santísimo Sacramento.

Un estandarte de damasco carmesí con su cruz de plata del Santísimo Sacramento.

Una corona de plata de Nuestra Señora del Rosario.

Una caja para los difuntos.

Una imagen de Santo San José

Una imagen del Cristo Crucificado que está en el coro.

Una cama salomónica para Nuestra Señora de la Asunción.

Una urna para el Santo Sepulcro.

De tot això, es desprén que, a part de les imatges que ja tenia la parròquia en el segle XVII, com la Mare de Déu del Roser –que compta fins amb tres imatges–, la Mare de Déu de la Soledat, el Crist del Sepulcre i el Crist Crucificat, ara s’hi afegeixen la Mare de Déu dels Desemparats, Sant Josep, dues imatges de la Mare de Déu del Carme, Sant Joaquim, la Mare de Déu de l’Assumpció i, des de 1770, la imatge de Sant Gaietà, situada al costat de l’altar major, la qual havia estat traslladada des de l’ermita de la serra, i la imatge de la Mare de Déu dels Dolors, una imatge vestida i amb valuoses joies de plata. Igualment, hi apareixen constataades diverses relíquies de diversos sants màrtirs, entre les quals hi ha una de sant Pasqual Bailón, la festa del qual està molt arrelada a Crevillent, i la de Sant Gaietà, sant en honor del qual se celebrava una gran festivitat fins al passat segle XX. Finalment, encara que en la documentació examinada no apareix esmentat de manera explícita que l’antiga parròquia tinguera un orgue, sí que hi apareix el personal a càrrec de les campanes i de moure les manxes de l’orgue. L’informe de Gaspar Martínez (1732) sí que esmenta l’existència d’un orgue (MAS GALVAÑ 2019) i, dos anys després, un tal Ginés Ontinyent exerceix de campaner i manxador, amb un salari assignat de sis lliures, que s’augmenta a huit per manament del bisbe. No obstant això, sí que se citen el 1778 dos bancs al costat del piano de l’església.

3.3. L’Arxiu Parroquial

L’Arxiu Parroquial de Nostra Senyora de Betlem constitueix un veritable tresor documental de gran envergadura: el primer registre es remunta a l’abril de 1567, amb l’anotació d’un matrimoni, el 15 d’abril, pocs anys després de finalitzat el concili tridentí. Aquest arxiu fou digitalitzat el 2009, finançat íntegrament per la Cooperativa Elèctrica Sant Francesc d’Assís, projecte promogut per la Confraria de Jesús Triom-

fant i el doctor Cayetano Mas Galvañ, dirigit per qui subscriu aquest treball. En total es digitalitzaren 173 llibres, corresponents a 100.000 imatges, per part de l'empresa alacantina Espagrafic, amb un cost de 36.000 €, còpia que suposa una millor conservació de l'original, ja que les consultes per part dels investigadors es fan totalment mitjançant el suport digital. En l'arca de les tres claus –com s'anomenava llavors l'arxiu– era on es conservaven no sols els llibres parroquials i altres documents de l'església, sinó també els diners procedents de les col·lectes, d'ací l'especial zel en tot allò que era relatiu al dret d'accés a aquest. Són moltíssimes les referències a l'arxiu, ja que solia ser molt habitual traure els llibres i documents fora de la parròquia, el que donava lloc a pèrdues irreparables; per aquest motiu, en diverses ocasions els mandats del bisbe insisteixen sobre aquest aspecte. Així, el bisbe Andrés Balaguer Salvador es refereix concretament a l'ús de l'arxiu, que no havia d'obrir-se, si no en presència del racional i els arxivers, que, segons sembla, n'eren més d'un:²⁷ «mandamos al racional que es o que por tiempo fuere, y a los archiveros, so pena de excomunión mayor, que de lo depositado en dicha archa de los reçagos, no se saquen más cantidades de lo que estuviere celebrado».

La manca d'un espai o armari destinat a arxiu provocava que la documentació estiguera, en la majoria de les ocasions, a casa del rector; per aquest motiu, el 1667 s'ordena construir un armari, *ex profeso*, destinat a guardar tota la documentació de la parròquia:²⁸

Por quanto hemos experimentado que los libros, autos y papeles de dicha nuestra iglesia están poco guardados, antes bien, muy de ordinario los tiene en su casa el Rector, cosa que no se debe dar lugar por ningún caso; por tanto, mandamos al fabriquero de dicha nuestra iglesia, que de bienes de la fábrica, haga hazer, a dirección del Rector, un armario o archivo en la sacristía o lugar que mejor estuviere de dicha iglesia, y al Rector, que hoy es ede por tiempo fuere, ordenamos y mandamos, que cierre en dicho archivo todos los libros, autos y papeles de dicha iglesia y que no los saque de ella para ningún ministerio, sin orden y licencia nuestra o de nuestro vicario general, dada por escrito, so pena de excomunión mayor y de tres libras de moneda fina, y si hubiere algo que escribir en dichos libros, lo haga en dicha iglesia y no fuera de ella.

El control dels documents, abans i ara, feren que com a norma havia de deixar-se un rebut (hui un full testimoni) en el qual havia de indicar les dades següents: el motiu de l'extracció i, si escau, si eixia fora de la parròquia, el nom de l'escrivà i tribunal davant el qual s'ha de presentar el document sostret. Pel que sembla l'increment del volum documental

²⁷ ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 27 de novembre de 1617, f. 308-347.

²⁸ ADO, *Libros de Visitas*, 8, 4 de novembre de 1667, s.f.

feu que el primitiu armari destinat a arxiu fora substituït per un altre «muy grande», mentre que l'antic era traslladat a casa del rector.²⁹

Una altra obligació del visitador era comprovar l'estat dels llibres de batejats, confirmats i vetlats, els quals havien d'estar ben disposats i ordenats; per aquest motiu, en revisar-los, el visitador insistia que havien d'anotar-se de la manera més completa possible. Així, per exemple, en el llibre-registre de baptismes havia d'indicar no sols el dia del baptisme, sinó també el dia de naixement i el lloc de procedència dels pares del batejat, així com en els registres de matrimonis, donar compte de quina localitat eren naturals els contraents, dades que són d'enorme valor històric per a posteriors estudis. Ja ben entrat el segle XVIII, i amb motiu de la construcció de l'actual temple, el bisbe es refereix als diners destinats a la fàbrica, concretament, a la seua seguretat, amb la qual cosa s'esmenta de manera expressa, l'arca de les tres claus:³⁰

Ordenamos y mandamos, que de los primeros efectos de la fábrica de nuestra iglesia, se haga una arca de madera de competente magnitud y seguridad con tres cerraduras y llaves diferentes, de las quales tendrá una nuestro Rector, otra su Vicario y otra el fabriquero que por tiempo fuere, y puesta en parte segura y conveniente, sirva para depositar en ella las cantidades que se ofrecieren, assí de las obras pías interin que se imponen o cargan sus capitales, como los alcances que resultaren de las cuentas de fábrica, hornos y demás que se mandaren poner en depósito para su seguridad, a cuyo efecto se tendrá en dicha arca un libro, de a folio en blanco de proporcionado tomo, el qual servirá únicamente para anotar [sic] las entradas y salidas de los depósitos que se hicieren [...] Se hará expresión del día mes y año, la persona o personas que hacen el depósito o la extracción, la cantidad y de qué procede y el fin para que se deposita o extrahe [sic], firmando todos los tres sobredichos clavarios.

És d'agrair, per tant, que gràcies al zel amb què els diversos visitadors vetlaren l'arxiu parroquial aquest s'haja conservat en tan bones condicions fins als nostres dies, el qual constitueix una font històrica de primer ordre i, en aquest sentit, una part fonamental del nostre patrimoni cultural.

3.4. Confraries

Segons el Concili de Trento, totes les confraries, enteses com a associacions de fidels o devots d'un sant, amb capacitat per a fer obres de caritat, havien d'estar adscrites a una parròquia o convent, disposar d'una sala per a juntes o capítols i una capella amb altar per a la imatge de l'advocació d'aquesta. Fins ara, les dades que coneixíem sobre les

²⁹ ADO, *Libros de Visitas*, 1762-1777, ff. 7-18.

³⁰ ADO, *Libros de Visitas*, 17 de novembre de 1740, f. 503-515.

confraries a Crevillent eren que les dues més antigues eren la Mare de Déu del Rosari i la Majordomia del Santíssim Sagrament, fundades el 1610 i el 1628, respectivament. No obstant això, la documentació estudiada llança novetats en aquest sentit, ja que apareixen esmentades altres dues congregacions d'aquest tipus, la confraria del Nom de Jesús i la de la Sang de Jesús. Respecte de la primera, la confraria del Nom de Jesús, el bisbe confirma els seus comptes corresponents des de 1612 fins el 1616, el dia de Cap d'Any de 1617, «el cual hizo la fiesta del año 1616, por ser costumbre que los mayordomos del Nombre de Jesús hacer la fiesta el día de cabo año que acaban la mayordomía»,³¹ per a desaparèixer, no sabem la raó, tan sols dos anys després.

Per la seua banda, la confraria de la Sang de Crist apareix esmentada com a tal el 31 d'agost de 1619, en la presentació dels comptes de la Mare de Déu del Rosari contra el rector Pedro Ricarte i va ser la que va perdurar durant tota aquesta centúria. Queda perfectament demostrat que cadascuna d'aquestes tres confraries presentava els comptes per separat i disposava d'un important patrimoni material –sobretot joies–, que era dipositat en una arca de pi. En relació a la Majordomia del Santíssim Sagrament, trobem anotada la primera referència del que podria ser el monument (encara que molt senzill) en l'inventari de la sagristia fet en el seu dia pel bisbe Josep Esteve. Tot i que no s'hi indica la data –tal com ja hem apuntat–, aquesta seria al voltant de la fundació de la parròquia, el maig de 1602: «un caxó a on se possa el Santíssim Sacramento lo Dijous Sant».³² La confecció d'aquest monument comportava unes despeses que apareixen detallades el 1624:³³ «*Item*, de manufacturas del Monumento, quatro libras que ha pagado al resto. *Item*, ha gastado en papel orypel [*sic*], clavos augustos y otras cosillas necesarias para hacer el Monumento, una libra, quatro sueldos».

Començant el Set-cents, la Majordomia del Santíssim Sagrament desaparegué per abandonament dels seus fidels i fou refundada el 22 de maig de 1731, sota els auspicis d'Ambrosio Guillén, rector de Crevillent entre 1730 i 1779, a qui devem, entre altres coses, no només la refundació de la Majordomia, sinó també l'execució de l'obra de l'actual temple i el Calvari:³⁴

Bajo el carácter de cofradía siguió este cuerpo algunos años, pero enfriándose después el fervor de los fieles, llegó a aniquilarse con el tiempo, casi enteramente, hasta que venido el año 1731, a solicitud del rector Ambrosio Guillen, se reunieron algunos de los vecinos de esta villa para obsequiar al Augusto Sacramento, [...] solicitaron el restablecimiento de dicha cofradía, el síndico de la villa y electos para ello, presentado al obispo José Flores.

³¹ ADO, *Libros de Visitas*, 27 de noviembre de 1617, f. 308-347.

³² ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 2, s.f.

³³ *Idem*.

³⁴ ADO, *Libro de Visitas a*

No s'ha conservat el decret de fundació d'aquesta confraria, si bé la nova posada en marxa d'aquesta es feia d'acord amb quatre regles o capítols:

- Cada tercer diumenge de mes, s'havia de celebrar missa Mí-nerva solemne i amb processó després del sermó.
- Manteniment del mateix nombre de ciris (no n'indica moltes) per a acompanyar el Santíssim quan ix per viàtic.
- No admissió de confreres que no practicaren els sagraments de la confessió i comunió, almenys en els tercers diumenges de mes.
- Cada confrare havia d'abonar set diners per sufragar les despeses de cera.

Quant a la Mare de Déu del Roser, ja la primera visita de 1605, en temps de moriscs, esmenta que disposava del seu propi altar o capella i una imatge, tot això a càrrec de dos majordoms, elegits amb caràcter anual, els quals lliuraven, en finalitzar el mandat, el corresponent inventari de joies i cera. No obstant això, no fou fundada oficialment fins el 5 de desembre de 1610. El seu patrimoni material era amplíssim: un estendard, utilitzat també per a l'enterrament dels confreres, i una creu, que acompanyaven la imatge en la processó dels primers diumenges de mes.

Pel que fa a la imatge, aquesta portava una corona d'argent i tenia diversos vestits, de llana blava, de llana blanca i de domàs blanc, guardats amb galó d'or, una túnica de domàs morat i una de tela de flors blanques en nacre, folrada de tafetà, amb fil de plata i or, que era el que vestia en la capella. I les seues joies eren d'or, plata i perles fines. Resulta evident que la Mare de Déu del Roser era la confraria més important, rica i amb més devoció, la qual era objecte de nombroses donacions per part dels feligresos, com el cas de Francisco Mas Ruiz, que deixà establert en el testament que part dels seus béns es destinaren a la confecció d'un frontal blanc per a l'altar de la Mare de Déu.³⁵

Una altra de les fonts d'ingressos d'aquesta confraria mariana era la procedent de l'almoïna dels forns. La documentació enumera fins a quatre forns: el forn nou, de la vila, del castell i del raval, els comptes eren anotats en el corresponent llibre, imports que es destinaven a les despeses de la Mare de Déu del Roser, com ara reparacions fetes a la capella. Excepte del forn del raval, els ingressos es destinaven íntegrament «para la fábrica de la ermita de Nuestra Señora de la Concepción».³⁶ O també, la venda de joies de la Mare de Déu per un import de 280 reals a un tal Joaquín Mas.³⁷ Un dels mandats més comuns del bisbe

³⁵ ADO, *Libro de Visitas a Crevillent*, 4 de novembre de 1667, s.f.

³⁶ ADO, *Libro de Visitas a Crevillent*, 30 d'abril de 1729, f. 207 v.-209.

³⁷ ADO, *Libro de Visitas a Crevillent*, 3 de febrer de 1732, ff 209-2018.

insistia en l'obligació del rector de fomentar la devoció mariana resant el rosari cada dia a les vesprades a l'església, que havia de convocar-se amb el toc de la campana mitja hora abans del vespre. Però, sobretot, s'hi insistia que el clergat havia d'estar present en el cant del rosari pels carrers de la vila quan tenia lloc la processó, o bé, en cas d'impediment, cantar-se a casa.

Finalment, pel que fa a la confraria de la Sang de Crist, en la visita de 3 desembre de 1628, el bisbe ordena que dispose del seu propi llibre de comptes per als diners de les donacions. En aquesta data ja té la pròpia capella, per la qual cosa podem afirmar que el seu origen és coetani al de les altres dues. Però en el segle XVIII, la confraria de la Sang de Crist deixa d'esmentar-se i en el seu lloc cobra importància la confraria de la Mare de Déu del Carme, que ja el 1722 compta amb la seua capella i dues imatges, una amb vestit de tafetà i una altra de xicoteta de marbre, amb peanya daurada per a eixir en processó els segons diumenges de mes. Aquesta confraria obtingué un gran protagonisme i, de fet, el bisbe José Flores, el 3 de febrer de 1732, ordena que tinga el seu propi llibre de comptes en què anotar les almoines, les joies i els altres efectes, cosa de la qual es dedueix que ja tenia una importància rellevant i des de feia algun temps. Un document de 1771 confirma el relleu d'aquesta confraria, juntament amb les més antigues de la vila, a saber, la Majordomia i la Mare de Déu del Roser:³⁸ «Y la tercera, de la Virgen del Carmen, en las funciones de iglesia en los segundos dominicos del mes, misa, procesiones, cera, importa su gasto diez y seis libras y sueldos, que se pagan de siete dineros que contribuyen los cofrades».

Finalment, pel que fa a les confraries, no és fins al llibre de visites de 1762-1777 quan apareix esmentada la Germandat del Tercer Ordre de Sant Francesc, dirigit per les religioses descalces del convent d'Elx, i donen fe dels seus comptes.

3.5. Festivitats i tradicions

Una de les tradicions representatives de Crevillent i, sense dubte, la més antiga és la Setmana Santa, declarada d'Interès Turístic Internacional,³⁹ l'origen de la qual es remunta al segle XVII. En la documentació estudiada, hi trobem nombroses referències als actes litúrgics celebrats durant la Setmana Major, que comença amb el Diumenge de Rams, per al qual el 1624 ja s'adquireixen palmes —el cost era d'una lliura—, probablement procedents de la veïna localitat d'Elx. Igualment, com ja hem relatat, es muntava el Monument del Dijous Sant des de data molt primerenca. Resulta especialment revelador l'inventari fet pel bis-

³⁸ Archivo Histórico Nacional, Consejo de Castilla, *Relación de cofradías y hermandades correspondientes a la ciudad de Orihuela junto con los lugares de su partido*, 1771, sig. Consejos, 7105, exp. 63, n. 9.

³⁹ BOE, núm. 287, 29-11-2011.

be Antonio Sánchez de Castellar, al maig de 1682, en el qual descriu l'exposició del Santíssim en una urna gran de fusta daurada, amb les seues taules per traure'l en processó, possiblement claustral, tal com es fa hui dia, encapçalada per una creu de plata a manera de guió. A més, un triangle amb el seu peu utilitzat en l'ofici de tenebres, celebrat durant les antigues matines dels tres últims dies de la Setmana Santa, especialment el Divendres Sant.

Fins al moment, totes les referències, documentades o no, relatives a l'origen de la Setmana Santa de Crevillent es remunten a finals del segle XVII, sense precisar una data concreta. Francisco Mas, a la revista de *Setmana Santa* (Mas 1947), esmenta com a primeres imatges processionals, en concret des de 1604, la Dolorosa i el Natzaré, a les quals s'afegiren posteriorment el Crist i el Jacent. Segons hem pogut comprovar, coincidirem únicament pel que fa a la imatge del Crist, present a la parròquia des de començaments del XVII.

Com acabem de veure, les primeres confraries sorgides a la vila de Crevillent no eren passionals, és a dir, la Mare de Déu del Roser i la Majordomia del Santíssim Sagrament. No obstant això, la confraria de la Sang de Crist (present des 1628) bé podria ser l'encarregada de traure en processó la imatge del Crist crucificat, encara que no s'esmente de manera expressa. És en l'última visita feta en aquesta centúria, datada l'1 de juliol de 1691, en què trobem referenciades altres dues imatges:⁴⁰ «Una echura de Christo en el Sepulcro para delante del Monumento del Jueves Santo y unas andas para llevarle en procesión el Viernes Santo. Una imagen de Nuestra Señora de la Soledad, con su vestido de tafetán negro y manto de hiladillo».

Amb tot, observem ací les tres primeres imatges de la Setmana Santa crevillentina: la Mare de Déu de la Soledat, el Crist del Sepulcre –imatge vinculada a la Majordomia del Santíssim sagrament–, que juntament amb el Sant Crist constitueixen l'origen de la nostra Setmana Major i que han perdurat fins als nostres dies.

A part de les imatges, en les processons dels penitents portaven torxes i, de fet, el bisbe Tormo ordenà que aquestes no s'apaguen a l'interior de l'església pel dany que això causava a les parets del temple:⁴¹ «no se consienta a los que llevan antorchas en las procesiones o comulgares, que las apaguen (después de la función) en los ángulos o rincones de dentro de la iglesia por la incidencia que se registra. Que se remediarán desde luego, dando de blanco dichos sitios». Ja llavors es tenia cura fins al més mínim detall en tot el que es referia a estàndards, peanyes, taules (es comptabilitzen fins a un total de nou, amb la intenció –igual que en l'actualitat– que les processons i imatges llueïren amb major esplendor

⁴⁰ ADO, *Libro de Visitas*, 1 de juliol de 1691, s.f.

⁴¹ ADO, *Libro de Visitas a Crevillent*, 1762-1777, f. 4-6.

possible. Per exemple, en la visita d'altars de 1778, el bisbe ordena que es pinte de color la falca de fusta que ajusta la creu del Crist a la seua peanya, o bé, que es traga.

Quant a les celebracions de la Setmana Major de Crevillent, no podem oblidar esmentar l'erecció del nou Calvari, gràcies a la donació del senyor de la vila, el duc d'Arcs, el 1753, consistent en una lloma que fou aplanada pels propis feligresos i que s'erigí el 5 de febrer de 1769. Queda perfectament clar que existia un Via Crucis anterior, que Salvador Puig situa en l'ermita de Santa Anastàsia, l'estat del qual estava bastant deteriorat, ja que el 1733 es gastaren «veinte y seis libras diez sueldos y seis dineros en los quadros y demás gasto del Via Crucis».⁴² Precisament, la devoció havia decaïgut considerablement a causa de l'abandonament i mal estat d'aquest lloc, de manera que a instàncies (de nou) del rector Ambrosio Guillén, s'hi erigí el nou Calvari, les despeses del qual ascendiren a 8.360 reals i 12 diners, sufragats íntegrament amb les almoines dels fidels.

A part de les processons passionals, Crevillent celebrava altres festivitats. Tal com demostra un document de l'Arxiu General de Simancas, de l'intendent de València (11-06-1755), que al·ludeix a «gastos de festividades de Semana Santa, San Francisco y Santa Ana» (MAS GALVAÑ 1994: 164-165). La processó de Sant Francesc d'Assís, el qual comptava amb capella pròpia des de 1628, la imatge, amb diadema de plata, tenia el seu propi estandard, peanya i unes taules daurades per a eixir en processó. El sant d'Assís té una relació amb Crevillent que es remunta a l'expulsió dels moriscos, el 4 d'octubre de 1609, tal com apareix anotat en el segon llibre de baptismes, una relació que va desembocar en el patronatge del sant, almenys des de 1753.⁴³

Este año 1609 salieron los moriscos de este Reyno de Valencia a Africa con premática de Su Majestad. Salieron los de Crevillente en cuatro días de octubre, domingo, y fiesta de Nuestra Señora del Rosario —y en 10 de deziembre salieron los que quedavan, sinquesta personas.

Unes altres festes celebrades seguint el calendari litúrgic eren, per exemple, Nadal, per la qual es col·locava un enramat en l'altar major en la Nit de Nadal, amb un cost de huit sous, a més d'una imatge del Nen Jesús per a la seua adoració.

⁴² ADO, *Libro de Visitas a Crevillent*, 19, maig, 1734, f. 304-312.

⁴³ Arxiu Parroquial de Crevillent, *Libro de Bautismos*, 2, p. 75.

3.6. La nova església de Nostra Senyora de Betlem i els sants apòstols sant Pere i sant Pau

Els informes de 1732 del mestre d'obres Gaspar Martínez, i el elaborat per Miguel Francia el 1769 (MAS GALVAÑ 2019), ja posaven

de manifest la precària situació de l'antiga parròquia, si bé no trobem referències d'aquestes circumstàncies en la documentació analitzada. Gràcies a l'afany del rector Ambrosio Guillén i la relació laboral-familiar amb l'arquitecte Miguel Francia, la primera pedra de l'actual temple fou col·locada al novembre de 1772 (MAS ESPINOSA 1976: 31), i fou beneït el 29 de juny de 1828, després de nombroses vicissituds i circumstàncies que allargaren les obres durant cinquanta-sis anys. Esdevingué en les dues últimes visites fetes a Crevillent, el 1831 i 1884, a la denominació de la parròquia sota l'advocació de la Nostra Senyora de Betlem, s'hi afegeix «y de los santos apóstoles San Pedro y San Pablo»; però crida especialment l'atenció que tot just ens ofereixen dades, a causa de l'extrema brevetat, si les comparem amb l'exhaustivitat i detall de les anotacions corresponents als segles XVII i XVIII.

Coincideix, per tant, la primera visita tan sols tres anys després de la benedicció del nou temple. No obstant això, crida l'atenció que un dels ordenaments i mandats del bisbe Félix Herrero Valverde siga la construcció de confessionaris nous, i els qualifiquen de «indecentes», potser els construïts estaven deteriorats ja, com a conseqüència del pas dels anys; i, sobretot, es primava la construcció de l'orgue:⁴⁴ «Se tratará por el párroco y demás que puedan contribuir a ello, de la construcción de un órgano y su colocación en el nuevo templo con preferencia a qualquiera otra obra por su mucha necesidad». Al nou temple quedaven pendents alguns xicotets detalls, com ara la col·locació d'una tanca o mampara a la porta de la sagristia, amb la finalitat que no es poguera veure des de l'església. L'última visita, el 1884, tingué lloc quan a Crevillent s'estava vivint un auge pel que fa a construccions de nous edificis públics, és a dir, el Cementiri Nou o l'Hospital, tots ells visitats pel bisbe, al costat de l'església de la Santíssima Trinitat i les ermites de la Puríssima i Santa Anastàsia, acompanyat de volteig de campanes i els acords de la banda de música.

4. CONCLUSIÓ

L'estudi de les visites pastorals a les parròquies de la diòcesi d'Oriola constitueix, sense cap dubte, una font inesgotable d'informació i representa la base que hem utilitzat per a referir-nos a la parròquia de la Nostra Senyora de Betlem, erigida com a tal el 1602. Crida l'atenció que la primera visita tinguera lloc el 1605, quan aleshores hi havia una comunitat majoritàriament formada per moriscos; en aquest sentit, el compliment del dogma cristià havia de vigilar-se amb major zel, tot i que havia transcorregut quasi un segle des de la seua conversió al cris-

⁴⁴ ADO, *Libro de Visitas Pastorales*, 1 de novembre de 1831.

tianisme. Les actes escrites com a resultat d'aquestes visites, sobretot al llarg dels segles XVII i XVIII, ens aporten dades, algunes inèdites, de com era l'antiga parròquia, situada a l'actual Mercat de Proveïments, sobre la qual havia estat l'antiga mesquita.

La primitiva parròquia fou, en gran part, construïda *ex novo* i ampliada per donar recer a la comunitat cristiana de Crevillent al llarg de més de dos segles, fins a l'erecció de l'actual parròquia, beneïda el 1828. L'exhaustivitat de la font primària ens han permès dibuixar amb més precisió com era el primitiu temple, amb la distribució en diverses estances (sagristia, altars i capelles, arxiu i cor), així com el patrimoni material de què disposava (mobiliari, imatges i les vestimentes, estandards, taules, guions, casulles, etc.). Però, també, sobretot a través dels ordenaments i mandats dels diversos bisbes que visitaven l'antiga parròquia de Nostra Senyora de Betlem, hem pogut acostar-nos a la religiositat d'aquesta comunitat (confraries, festivitats, processons, devocions, etc.), ja que era una manera de control per part de l'autoritat eclesiàstica cap als rectors i els feligresos.

BIBLIOGRAFÍA

- ARROYAS SERRANO, Magín (2006), *Historia de las diócesis españolas 6 iglesias de Valencia, Segorbe-Castellón y Orihuela-Alicante*, Biblioteca Autores Cristianos, Madrid.
- BARCELÓ TORRES, María Carmen (1984), *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universidad de Valencia, Valencia.
- CÁRCEL ORTÍ, María Milagros (1982), «Las visitas pastorales», *Boletín castellonense de cultura*, 58, p. 713-715.
- FERRER I MALLOL, María Teresa (1988), *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, Institución Milà i Fontanals, Barcelona.
- GARCÍA HOURCADE, José Jesús -IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio (2001-2003), «Notas sobre las visitas pastorales en la diócesis de Cartagena (Edad Moderna)», *Contrastes. Revista de Historia*, 12, p. 263-284.
- (2006), «Las visitas pastorales, una fuente fundamental para la historia de la Iglesia en la Edad Moderna», *Anuario de Historia de la Iglesia*, p. 293-301.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, Vicente (1983), *Crevillente. Estudio urbano, demográfico e industrial*, Instituto Universitario de Geografía de la Universidad de Alicante-Ayuntamiento de Crevillent, Alacant.
- KAMEN, Henry (1998), *Cambio cultural en la sociedad del Siglo de Oro. Cataluña y Castilla, siglos XVI-XVII*, Madrid.
- MAS BELÉN, Bienvenido (1995), «Un ejemplo de iglesia cristiana en tierra de moriscos: la parroquial de Crevillente (Alicante): 1567-1609», *Panta Rei: revista de ciencia y didáctica de la historia*, 1, p. 41-51.
- MAS ESPINOSA, Anselmo (1976), *Crevillente y su Semana Santa*, Obra Cultural de la Caja de Ahorros de Nuestra Señora de los Dolores, Crevillent.

- MAS GALVAÑ, Cayetano (1994), «Documentación sobre Crevillente en el Archivo General de Simancas (1755): las dificultades financieras del municipio», *Revista Crevillente. Semana Santa*, 57, p. 164-165.
- (2017), «Devociones, conflictividad y clima. Los santuarios de Nuestra Señora de las Virtudes (Villena) y San Cayetano (Crevillente) durante la Edad Moderna», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 35, p. 254-307.
- (2018), «El santuario de San Cayetano (1673-1826) (i iii)», *Revista Crevillente. Semana Santa*, 81, p. 298-302.
- (2019), «El estado del templo parroquial de Nuestra Señora de Belén según los informes de 1732 y 1769», *Revista Crevillente. Semana Santa*, 82, p. 258-265.
- MONTESINOS PÉREZ-MARTÍNEZ, José (ca. 1795-1810), *Compendio histórico oriolano*, manuscrito propiedad de la Caja Rural Central de Orihuela, vol. 15.
- PUIG FUENTES, Salvador (1998), «La anterior Iglesia de Nuestra Señora de Belén, antigua mezquita», *Revista Crevillente. Semana Santa*, 61, p. 148-149.
- (2008), «El templo antiguo», *Revista Crevillente. Semana Santa*, p. 280-289.
- SEMPERE CONGOST, José (1992), «Primera relación de rectores de la Iglesia Parroquial de Nuestra Señora de Belén de Crevillente (1597-1650)», *Revista Moros y Cristianos*.
- (1993), «La epidemia de 1648», *Revista Moros y Cristianos*, p. 150-151.
- (1994), «El archivo de la parroquia: La cofradía de Nuestra Señora del Rosario», *Revista Moros y Cristianos*, p. 142-143.
- VIDAL TUR, Gonzalo (1961), *Un obispado español: el de Orihuela-Alicante. Historia documentada a considerar por todas las iglesias cristianas*, Diputación Provincial de Alicante, Alacant.
- VILAR, Juan Bautista (1975-1982), *Historia de la ciudad de Orihuela*, Patronato Angel García Rogel.

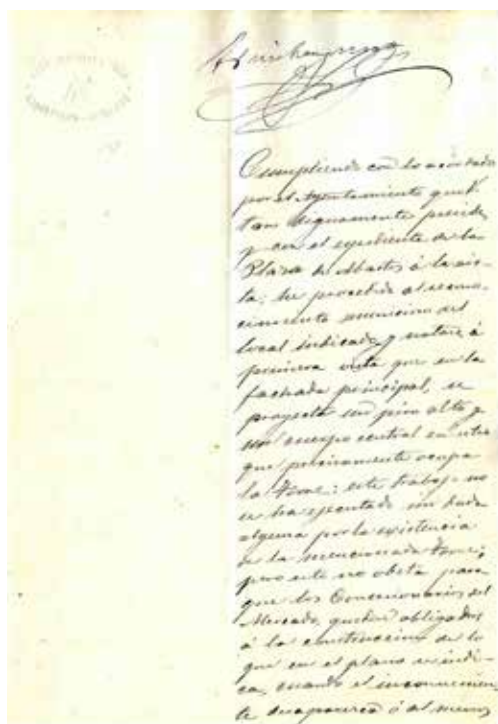
Fig. 1 i 2. Arxiu Diocesà d'Oriola (ADO). Butlla d'erecció dels onze curats de moriscos en aquest bisbat, Llibres de Mitra, 1, 1602, f. 186.

Fig. 3. Torre de l'antiga església parroquial. Actualment el Mercat.

Fig. 4. Arxiu Parroquial de Nostra Senyora de Betlem. Acta fundacional confraria Nostra Senyora del Roser, Llibre Racional de Difunts, 1610.

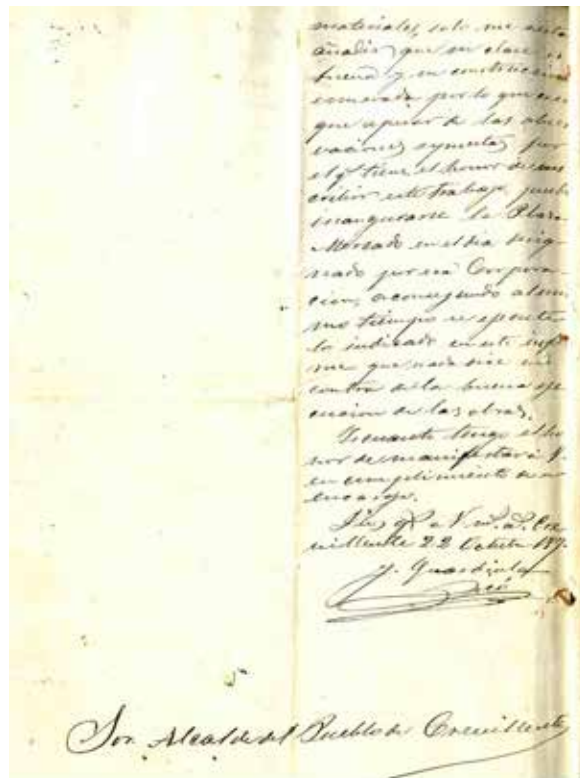

Fig. 5-7. Arxiu Municipal de Crevillent, Informe del arquitecto José Guardiola Picó sobre el Mercat de Abastos, projecte del Mercat, 1876, sig. 1300/9.

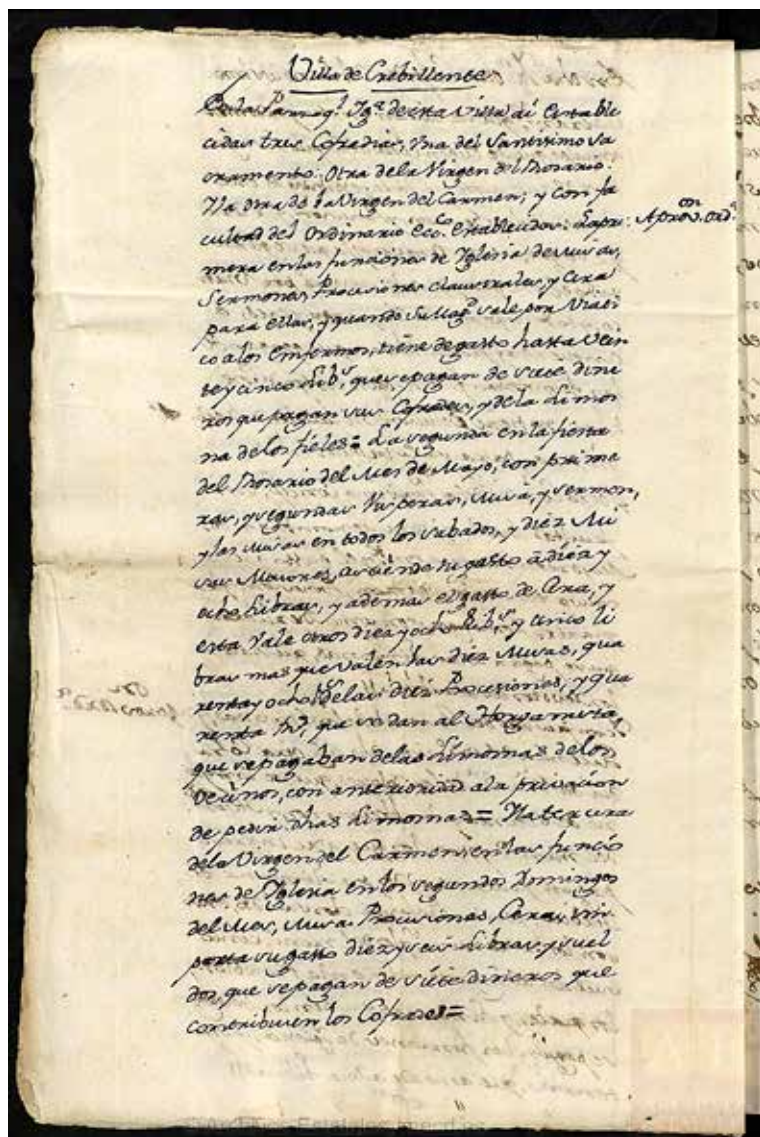

Fig. 8. Arxiu Històric Nacional, Consell de Castella. Relació de confraries i germandats corresponents a la ciutat d'Oriola juntament amb els llocs del seu partit, 1771, sig. Consells, 7105, exp. 63, núm. 9.